

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Малиш Ліни Олександрівни

«ПРИНЦИПИ ТА ПРАВИЛА ВИМІРЮВАННЯ СТРУКТУРНИХ
НЕРІВНОСТЕЙ У СОЦІОЛОГІЇ»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук
за спеціальністю 22.00.03 — соціальні структури та соціальні відносини

Актуальність обраної теми. Одним з парадоксів сучасності є мегатренд зростання соціальних нерівностей в суспільствах, причому не тільки між країнами, але і в середині країн, який проявився незважаючи на довготривалу боротьбу урядів, наднаціональних та локальних організацій з їх проявами. В українському суспільстві постсоціалістичний розвиток також призвів до вибуху нерівності життєвих можливостей людей, посилення відчуття несправедливості суспільного порядку та неспроможності уряду гідно відповісти на ці виклики. Наукова проблема виявлення соціальних нерівностей, їх динаміки та наслідків, обґрунтування способів їх ефективного регулювання постала для соціології початку ХХІ століття однією з найгостріших, про що свідчать численні міжнародні, регіональні та національні наукові форуми та публікації. Останній конгрес САУ також був присвячений проблематиці соціальних нерівностей і конфліктів. Однак, попри величезну кількість дискусій, новітніх розробок і досліджень, до сього часу залишаються без достатньо обґрунтованих відповідей питання про те, що обумовлює стійкість нерівностей в сучасних суспільствах, як врахувати їх множинність та ефекти перехрещення, якою має бути регулятивна політика держави, щоб підтримувати позитивний баланс рівності і нерівності як фактору суспільного розвитку. Сучасні соціальні дослідження надали суттєві уточнення концептуальних уявлень про нерівності (перш за все, про їх комплексність, множинність, ефекти перехрещення), що потягнуло за собою питання про удосконалення дослідницьких методологій та вимірювальних інструментів на цих оновлених концептуальних засадах. В низці підготовлених останніми роками в Україні за даним дослідницьким напрямом блискучих докторських дисертацій (маю на увазі, перш за все, дисертації С.Оксамитної, Н.Коваліско, О.Симончук) представлена до розгляду робота Л.Малиш виділяється фокусом на розвиток концептуальних

засад вимірювання структурних нерівностей з врахуванням їх комплексності. Цей фокус висвітлює безумовно актуальний зріз наукових проблем, пов'язаних з вивченням соціальних нерівностей. А дисертація Малиш Л.О. демонструє серйозну претензію на створення легітимного стандарту знання про те, як вимірювати комплексні нерівності в сучасних суспільствах.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій. Дисертаційна робота представлена у вигляді наукової монографії, яка складається зі вступу, чотирьох розділів, що супроводжуються відповідними висновками, загальних висновків та списку використаних джерел. Текст монографії супроводжується багатим емпіричним матеріалом у вигляді численних таблиць, рисунків і схем. Привертає увагу чітка структура структура. Монографічний текст дисертації свідчить про глибоку зануреність його авторки Малиш Л.О. до предметного поля дослідження, її високий рівень кваліфікації, безсумнівне володіння широким соціологічним знанням, методами та аналітичними вміннями. Робота ґрунтується на великому списку наукових джерел, творчо опанованих дисертанткою, більша частина з яких є англійськими. Емпіричний аналіз та відповідні теоретичні узагальнення узаasadнені на низці надійних міжнародних та національних соціологічних даних, накопичених в межах спеціальних дослідницьких проєктів, результати аналізу яких авторка регулярно представляла у наукових публікаціях протягом останнього десятиліття. Однак у визначенні об'єкту дослідження дисертантка помітно виходить за аналітичні межі визначеної мети та спеціальності, за якою здійснюється робота. Фактично об'єктом виступили не визначені авторкою «принципи та правила як структурні елементи методології соціологічного дослідження» (таке визначення окреслює горизонти іншої наукової спеціальності - 22.00.02), а соціологічне знання про структурні нерівності та способи їх вимірювання.

Для досягнення мети дослідження в аспекті розбудови узагальнювальної концепції вимірювання структурних нерівностей авторка відштовхується від уточнення уявлень про класичні і сучасні принципи соціологічного методу (розділи 1.1 та 1.2), що дозволило їй окреслити загальне методологічне тло для систематичного огляду авторитетних концептуально-методологічних наративів у стратифікаційних студіях,

відповідного уточнення наукової задачі і способу її розв'язання. Авторка робить висновок про те, що в методології вимірювання нерівностей «відчутна нестача узагальнюючих (синтетичних? - ОК) підходів на відміну від здобутків у розбудові синтетичних концепцій в «загальній методології» соціологічних досліджень (с. 98 монографії, с. 3 автореферату); а в обґрунтуванні актуальності дослідження дисертантка в авторефераті зазначає, що «методологія стратифікаційного аналізу пропонує засоби для поглибленого вивчення окремих виявів нерівностей, не переходячи на рівень створення широких методологічних концепцій, як це відбувалося в загальній методології соціологічних досліджень» (с. 3). Рецензент таке «відчуття» не поділяє, оскільки вважає новітні теоретико-методологічні розробки в дослідженні нерівностей, запропоновані, зокрема, А.Сеном, Г.Торборном, С.Уолбі, Е.Гаррісоном, Д.Граскі, командами проектів ISSP та III - Лондонської школи економіки і, безумовно, сучасного класового аналізу (до огляду якого дисертантка також звертається), саме такими, що розвинуті в напрямку узагальнення та синтезу несуперечливих концептуальних засад об'єктивних і суб'єктивних, мікро та макро підходів до вимірювання нерівностей. Тому у викладенні концепції соціологічного вимірювання соціальних нерівностей (розділ 4 монографії) не вистачає порівняння з наявними сучасними розробками інших дослідників з визначенням інноваційності та евристичності авторської концепції (саме концепції, а не тільки евристики окремих положень).

В розділах 2 і 3 монографії дисертантка, по суті, пропонує до аналізу різні виміри соціальних нерівностей ресурсного, суб'єктивного та процесуально-причинного характеру. Авторка здійснює різнобічний емпіричний аналіз цих проявів, фактично звертаючись до вимірювальних методологій, їх операціональної та інтерпретативної логіки, реалізованих в різних авторитетних дослідницьких проектах. Результати цього аналізу отримують розвиток в запропонованому дисертанткою у підрозділі 4.3 переліку змінних (індикаторів) для вимірювання структурних нерівностей. Між тим, звернення до вимірів нерівностей та перелік змінних потребує додаткового обґрунтування їх підстав та критеріїв. Ця потреба об'єктивно посилюється при порівнянні авторського викладення з системами чи переліками вимірів та індикаторів, які представлені в інших публікаціях та

проектах. Наприклад, дослідники International Inequalities Institute, який створено при Лондонській школі економіки, обґрунтовують 7 характерних форм прояву комплексних нерівностей, як-то гендер, етнічність, (ін-)валідність, сексуальні орієнтації, вік, релігійна віра та соціальний клас, які проявляються в трьох аспектах (соціальні наслідки, процеси та індивідуальна автономність) і в 10 базових сучасних сферах життях (доменах). Було б доречно дисертантці більш ретельно аргументувати власний погляд на виміри і показники нерівностей у порівнянні з пропозиціями інших дослідників.

У досягненні мети в аспекті визначення особливостей виявів нерівностей в українському суспільстві авторка коректно застосовує різноманітні методи статистичного аналізу даних, а також порівняльний метод, що дозволяє коректно обґрунтувати відповідні емпірично засновані висновки.

Наукова новизна дисертації. Монографічне дослідження містить помітну наукову новизну концептуального та емпіричного характеру. Важливим внеском в розвиток стратифікаційних студій став спосіб аналізу теоретико-методологічних надбань в даній галузі (крізь призму «принципів та правил», які у відповідних розробках нерідко проявлялись неявно) і результат його застосування у вигляді аналітично виділених та узагальнених дисертанткою принципів, позитивної та негативної евристики авторитетних класичних і сучасних підходів в дослідженні комплексних структурних нерівностей. Таке узагальнення і систематизація соціологічного знання, його фокусування на широко цитованих наукових розробках від класичного до найсучаснішого періоду спрощує дослідницькі пошуки методологічних орієнтацій та, зокрема, стає вельми корисним на шляху кодифікації наявного знання і його викладання на університетських програмах з соціології.

Результати авторського емпіричного аналізу помітно поглиблюють соціологічне знання щодо множинних проявів соціальних нерівностей в українському суспільстві в їх різних аспектах як у ресурсних вимірах, так і процесуально-практичних (у визначенні авторки – «інтенсивності взаємодій»), а також знання про умови-чинники, що впливають на диференціацію можливостей. Зокрема, як доводить дисертантка, введення в аналітичну модель незалежної змінної «гомогенність родини» за соціальними

статусами, посилює її евристичність у виявленні нерівностей соціальних можливостей. Емпірично визначено неспівпадіння траєкторій та сили впливу статусів батька і матері на статусні досягнення їх дітей в залежності від статі. Важливим є системне виявлення гендерних та поселенських відмінностей у проявах нерівностей в різних їх аспектах. Важливими також слід вважати і запропоновані авторкою удосконалення методичного характеру, які дозволяють покращити інструменти соціологічного вимірювання складних проявів нерівностей.

Повнота викладення основних результатів дисертації в опублікованих працях. Представлена монографія та численні публікації у фахових та інших наукових виданнях за темою дисертаційного дослідження свідчать про повне відображення результатів дисертації. Зміст автореферату та основних положень монографії, у форматі якої представлені результати дисертаційного дослідження, є ідентичним. Автореферат повноцінно відображує логіку та основні результати дисертаційної роботи.

Практичне значення роботи. Монографічне дослідження Малиш Л.О. буде корисним для широкого кола науковців (соціологів, політологів, економістів), які намагаються зрозуміти сучасні прояви соціальних нерівностей та їх соціальні й політичні ефекти в розвитку суспільства та шукають соціологічні інструменти їх вивчення. Робота надає певне методичне забезпечення емпіричних соціологічним дослідженням множинних структурних нерівностей в сучасному суспільстві.

Емпіричне розкриття численних аспектів прояву нерівностей в сучасному українському суспільстві у порівняльному контексті різних типів країн буде корисним для прийняття рішень щодо регулювання соціальних відносин і нерівностей засобами державної політики, а також для громадянської мобілізації на обмеження чинників соціальних нерівностей та відповідних соціальних проблем. Представлену монографію можна розглядати як певного роду навчальний посібник з методології вивчення нерівностей для студентів, які прагнуть до фаховості в галузі соціології. Дисертаційні розробки варто використати у навчальному процесі на магістерських програмах з соціології.

Зауваження та дискусійні положення. Масштаб проблематики і постановка наукової задачі, яку досліджує Малиш Л.О. у своїй

монографічній праці, з необхідністю породжує потребу у критичних коментарях, мета яких – не у підваженні положень дисертації, а в їхньому удосконаленні. Зупинимось на наступних критичних коментарях:

- концептуальна частина представленої роботи переважно знаходиться у межах генералізуючого дискурсу. В межах цього дискурсу, між тим, зависає і авторська концепція вимірювання структурних нерівностей, запропонована в останньому розділі роботи, назва якого починається як «Узагальнені принципи і правила..». Оскільки авторка не надає коментарі щодо підходу, методологічних засад і критеріїв для узагальнення принципів та правил дослідження нерівностей, то читачу залишається широке поле для власних розмірковувань стосовно цих питань з орієнтацією на представлені у першому розділі монографії різноманітні варіації класичних, сучасних і новітніх правил і принципів соціологічного дослідження нерівностей. Авторка пропонує власне концептуальне бачення методологічних засад вимірювання (чи більш широко – дослідження?) нерівностей. Між тим, його представлення потребує посилення обґрунтованості за допомогою порівняння з іншими концептуально-методологічними розробками. Зокрема, в дисертації широко і коректно застосовуються дані спеціального модулю з соціальних нерівностей Міжнародної програми соціальних досліджень ISSP. То ж доречно було б показати, як концептуально-методологічна розробка авторки покращує вимірювання нерівностей у порівнянні хоча б з цим проектом.

- Безумовно важливим є наголос, серйозно представлений в сучасних дослідженнях, на множинності і комплексності соціальних нерівностей, який подано дисертанткою як принцип дослідження нерівностей в п'яти пов'язаних між собою аспектах. Ці аспекти виділені авторкою як окремі принципи з позначенням «багато...» (-фокусність, -вимірність, -аспектність, -рівневість та –формулятивність). Останнє аналітичне розрізнення є новизною роботи, хоча виникають сумніви щодо його доцільності відносно формулювання окремих 5 принципів дослідження. Фокуси, аспекти, рівні дослідження, а відповідно і виміри та операціоналізація з формулюваннями для опитувальника є взаємопов'язаними компонентами будь-якої дослідницької методології. Суть – в наголосі на їх множинності, яка має бути врахована. Такої констатації недостатньо. В який спосіб може бути врахована

множинність (-фокусність, -аспектність, -рівність, -вимірність) нерівностей? Як здійснити коректні переходи від мікро- до макро- рівня аналізу і навпаки? Якими методами врахувати взаємні впливи різних компонентів статусу індивіда, які можуть посилювати або послаблювати інтегральний прояв нерівності можливостей на рівні індивіда або групи? Цими питаннями займаються представники intersectionality як підходу в стратифікаційних дослідженнях. Проте відповідна задача в соціології не вирішена, задача занадто складна і для докторської дисертації. Однак дисертаційна робота виграла б, якщо б авторка розкрила логічні зв'язки між заявленими принципами та позначила шляхи їх застосування в соціологічному дослідженні.

- З орієнтацією на концептуально-методологічні принципи та на підставі поглибленого емпіричного аналізу проявів множинних ознак і чинників нерівностей, а також зав'язків між ними авторка формулює правила дослідження, які визначає і розрізняє в межах «позитивної» та «негативної» евристики та ілюструє емпіричними знахідками (розділ 4.2 монографії). Ця цікава авторська розробка, між тим, могла би бути посиленою більш чіткими і методологічно виваженими формулюваннями та порівняльним критичним аналізом. Так, зокрема, вже в преамбулі до відповідного підрозділу дисертантка зауважує, що правила в межах негативної евристики більшою мірою нагадують принципи (с.307) – то навіщо було їх розрізняти? Правила не ототожнювати форми і чинники нерівностей (с.307), не ігнорувати опосередковані зв'язки між різними формами нерівностей виглядають дещо дивно в контексті загальної логіки і принципів наукового пізнання. А правила варіативності, сформульовані авторкою в межах «позитивної евристики», привносять суттєвий релятивізм в наукове пізнання, фактично розчиняючи сутнісні ознаки явища та його чинників в безкінечності їх можливих проявів. Таким чином (далі релятивізуючи це зауваження), на потребу і смак дослідника все що завгодно може бути позначеним як вияв нерівностей. Чи підвищить це чутливість соціологічного пізнання? Маю сумніви. До речі, одним з прикладів аналізу опосередкованих індикаторів легітимних проявів стану нерівності в суспільстві є звернення авторки до показників довіри індивідів до соціальних інституцій, ретельному аналізу яких присвячується майже цілий підрозділ роботи (3.3). Опосередковано усе

в світі пов'язано. Проте залишається не зрозумілим, яким є зв'язок між довірою до інституцій та ресурсними, суб'єктивними чи процесуальними проявами соціальних нерівностей, і більш того – яку роль відіграє цей підрозділ в досягненні мети дослідження.

Втім, більшість моїх зауважень викликані високою актуальністю та складністю поставленої наукової задачі, а також різноманітними здобутками дисертантки, які стимулюють до подальших роздумів і пошуків.

Висновок. Підсумовуючи, вважаю, що дисертація Малиш Ліни Олександрівни «Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології», яка представлена у вигляді монографії, є в цілому завершеною, оригінальною, достатньо обґрунтованою науковою роботою, в якій розв'язано актуальне наукове завдання, спрямоване на удосконалення методології дослідження соціальних нерівностей в напрямку підвищення чутливості методології до таких властивостей нерівностей, як множинність і комплексність. Основним науковим результатом дослідження, який відповідає заявленій меті, стала розробка узагальнювальної концепції вимірювання структурних нерівностей в сучасних суспільствах та визначення їх специфічних виявів в українському суспільстві. На підставі викладеного вважаю, що представлена робота відповідає основним вимогам пунктів 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами), які висуваються до докторських дисертацій, а Малиш Ліна Олександрівна заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини.

Офіційний опонент:

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальних структур
та соціальних відносин факультету соціології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Куценко О.Д.